

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 04.07.2019

Kabul Tarihi: 05.08.2019

ÇOKAN VELİHANOĞLU'NUN MANÇU HÂKİMİYETİNDEKİ DOĞU TÜRKİSTANLILARIN SOSYO-KÜLTÜREL DURUMUNA DAİR MÜLAHAZALARI

Doç. Dr. Dinçer KOÇ*

Öz

19. yüzyılın ünlü Kazak ilim adamı Çokan Velihanoğlu (1835-1865) 1858 yılında Rus hükümeti tarafından bilgi toplaması amacıyla Doğu Türkistan'a gönderilmiştir. Bu seyahati esnasında Kaşgar başta olmak üzere Doğu Türkistan ve Uygurlarla ilgili olarak çok önemli tarih, coğrafya ve kültür malumatları elde etmiştir. Ayrıca Mançu işgali altındaki Doğu Türkistanlıların idari, sosyal ve iktisadi vaziyetleri ile ilgili önemli gözlemlerde bulunmuştur. Nitekim seyahatinden sonra kaleme aldığı ilmi çalışmalarında Mançu işgalinin Doğu Türkistanlıların sosyal ve kültürel yaşamına yaptığı tesirleri ve değişimleri ortaya koymuştur. Bu cihetle Çokan Velihanoğlu'nun tespitleri 19. yüzyılın ortalarında Doğu Türkistanlıların sosyo-kültürel vaziyetlerini ortaya koyması bakımından büyük öneme haizdir.

Anahtar kelimeler: Çokan Velihanoğlu, Doğu Türkistan, Çin, Mançu, Kültür.

Çokan Velihanoğlu's Remarks Regarding To East Turkestanis' Socio-Cultural Situation Under The Manchu Domination

Abstract

19th century's famous Kazak scholar Çokan Velihanoğlu (1835-1865) has been sent to East Turkestan by the Russian Government for collecting information. During his travel he gathered very important historical, geographical and cultural data about East Turkestan and Uyghurs especially in Kashgar. Additionally, he observed the governmental, social and economic situation of East Turkestan residents under the occupation of Manchu. In his scholarly works that he wrote after his travel he demonstrated the effects and changes on East Turkestanis' socio-cultural life deriving from the Manchu occupation. In this context, Çokan Velihanoğlu's remarks have a big importance to present the socio-cultural situation of East Turkestanis in the middle of 19th century.

Keywords: Çokan Velihanoğlu, East Turkestan, China, Manchu, Culture.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Giriş

Doğu Türkistan 1759 yılında gerçekleşen Mançu işgalinden sonra idari olarak Çing İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi. Mançular Doğu Türkistan'daki idari yapıyı kendilerine bağımlı hâle getiren düzenlemeleri yaptıktan sonra ahaliyi baskı altına almaya başladılar. Bununla birlikte Doğu Türkistanlıların emeğinin boyunduruk altına alınan bir halk olarak yoğun bir şekilde sömürülmesi, insan hakları ihlalleri ve dini ve kültürel baskılar da ortaya çıktı. Hiç kuşkusuz Mançu işgalinin Doğu Türkistanlıların yaşantısına getirdiği bu olumsuz değişiklikler Çokan Velihanoğlu'nun eserini yayımlamasından önce başta Rusya olmak üzere Batı dünyasında pek fazla bilinmiyordu. Bütün bunların yanı sıra Mançu işgalinin Doğu Türkistanlıların sosyal ve kültürel hayatına tesiri hususunun ortaya koyulması bakımından da Ç. Velihanoğlu'nun tespitleri büyük ehemmiyet arz etmektedir. Nitekim bu makalede Doğu Türkistan tarihinin aydınlatılması bakımından müstesna bir yere sahip olan Ç. Velihanoğlu'nun sosyo-kültürel tespitlerinin Rusçadan Türkçeye yapılan tercümelemelerine dayanılarak meselenin ortaya koyulması amaçlanmaktadır. Ancak öncelikle Doğu Türkistan'ın Mançu işgaline uğramasından Ç. Velihanoğlu'nun Kaşgar'a gelişine kadar olan sürece ve müellifin hayatına kısa bir şekilde değinmekte fayda vardır.

Mançu İşgalinden Çokan Velihanoğlu'nun Seyahatine Kadar Doğu Türkistan Millî Mücadelesine Kısa Bir Bakış

Doğu Türkistan'ın eski ve meşru yöneticileri olan Hocalar, 1759'da gerçekleşen Mançu işgalinden sonra başta Hokand Hanlığı olmak üzere Türkistan'daki diğer ülkelere sığındı.¹ Onlarla birlikte çok sayıda Doğu Türkistanlı da muhaceret etti. Mançuların boyunduruğundan kurtulmak isteyen Doğu Türkistanlılar 1765 yılında çıkardıkları Uç Turfan İsyanı ile ilk teşebbüslerini gerçekleştirdiler, ancak bir netice elde edemediler. Doğu Türkistanlılar Hocaların inisiyatifi ile 19. yüzyılın başlarından itibaren etkinliklerini arttırmaya başladılar. 1815 yılında Mançu hâkimiyetine başkaldıran Ali Saadat Hoca'nın isyan girişimi Türkistan'dan yeterli destek gelmediğinden dolayı başarıya ulaşamadı. Ali Saadat Hokand'a kaçmak zorunda kaldı. Doğu Türkistanlıların hürriyetlerini ve müstakil ülkelerini tekrar elde etmeleri için çok daha büyük bir girişim Cihangir Hoca tarafından 1825 yılında gerçekleştirildi. Ancak bu teşebbüs de başarısızlıkla neticelendi.² Bunu 1830 yılında Hokand Hanlığı'nın desteğiyle Med Yusuf Hoca önderliğinde yapılan ayaklanma takip etti. Bu ayaklanma Doğu Türkistanlılara hürriyetlerini kazandırmadıysa da Hokand Hanlığı açısından kârlı sonuçlar doğurdu. Mançu yönetimi Hocaları nezaret altında tutmaları karşılığında Hokand Hanlığı'na Doğu Türkistan'daki altı şehirde yabancı tüccarlar tarafından getirilen mallardan alınan vergilerin

¹ Doğu Türkistan'ın Mançular tarafından işgal edilmesi hakkında geniş bilgi için bkz.: Feyzullah Uygur, "Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilâsı", *Tarih Dergisi*, Sayı: 63 (2016/1), İstanbul 2016, s. 27-40.

² Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, 3. bs., TTK Yay., Ankara 2004, s. 138-139; İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Yay., Ankara 1995, s. 76-78.

toplanması hakkını tanıdı. Buna mukabil olarak Hokand Hanlığı tarafından Kaşgar'da görevlendirilen bir Aksakal aracılığıyla vergiler toplanmaya başlandı.³ Bu durum hiç kuşkusuz Hokand Hanlığı'nın Doğu Türkistan üzerindeki nüfuzunu arttırdı.

Doğu Türkistan'da Mançu hâkimiyetine karşı yapılan büyüklük bakımından üçüncü ayaklanma Katta Töre Hoca tarafından 1847 yılında çıkarıldı. Ancak bu girişim de başarıya ulaşmadığı gibi, ayaklanmanın bastırılmasından sonra işgalci Mançu yönetiminin Doğu Türkistan ahalisi arasında uyguladığı zalimce davranışların da artmasına sebebiyet verdi. Ayrıca ayaklanmacılarla birlikte Mançuların zulmünden kaçan binlerce Doğu Türkistanlı zahmetli dağ geçitlerinde soğuktan ve açlıktan dolayı hayatını kaybetti.⁴

Hokand Hanlığı'nda Hüdayar Han'ın küçük yaşta tahta çıkmasıyla başlayan düzensizlikler ve kargaşalar, Kaşgarlı Hocaların Doğu Türkistan'da 1855, 1856 ve 1857 yıllarında Mançu karşıtı hareketleri organize etmelerine imkân tanıdı. İlk iki ayaklanma başarıya ulaşmadı, Velihan Töre Hoca'nın yönetimi altında gerçekleştirilen sonuncusu ise Kaşgar halkının kitlesel desteği sayesinde olumlu neticelendi.⁵ Ayaklanmanın başarıya ulaşmasında Çing İmparatorluğu'nun o sırada Tayping İsyanı'yla bağlantılı olarak derin bir kriz içerisinde bulunması etkili oldu.⁶ Bu durum Velihan'ın kısa süre içerisinde Kaşgar, Yenihisar, Yarkend ve Hotan şehirlerini kendi hâkimiyeti altına almasına imkân tanıdı.⁷

Doğu Türkistan halkı ilk zamanlarda kendi durumlarını hafifletmelerini bekleyerek Hocaları aktif şekilde desteklediler. Ancak Hocalar halkın omuzuna yüksek vergiler yüklediler. Bu durum insanların memnuniyetsizliğine sebep oldu. Velihan Töre'nin halka karşı gaddarlığı en sonunda ahaliyi ona karşı ayaklandırdı. Bunun neticesinde Velihan Töre de Kaşgar'dan kaçmak zorunda kaldı. Mançu askerlerince ayaklanmanın bastırılmasından sonra, 1858 yılı ilkbaharında Kaşgar'a gelen Hokand elçisi Nasreddin Sarkar, Çing temsilcilerine evvelki anlaşmayı yenilemeyi teklif etti ve Hokand Hanı tarafından benzeri hadiselerin önlenmesi için sert tedbirler alındığını onlara bildirdi. Ç. Velihanoğlu'nun işaret ettiği gibi, Nasreddin Sarkar'ın misyonu başarıyla neticelendi. Hokandlılara Kaşgar'da yeniden kendi Aksakallarını bulundurmalarına ve eski şartlar altında Doğu Türkistan'da ticaret yapmalarına izin verildi. Kaşgar Aksakallığı memuriyetine de Nasreddin Sarkar tayin edildi.⁸ Nasreddin Ağustos 1858'de küçük bir kervanla Kaşgar'a geldi. Velihan Töre

³ Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarı)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 43-46.

⁴ A.N. Kropotkin, *Kaşgariya, İstoriiko-Geografiçeskiy Oçerk Strani, eya Voennyya Silt, Promıshlennost i Torgovlya*, İzdanie İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşçestva, St. Peterburg 1879, s. 120-123.

⁵ Ç.Ç. Velihanoğlu, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, C. II, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1985, s. 334.

⁶ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 5. bs., TTK Yay., Ankara 1995, s. 319-322.

⁷ M. Kutlukov, "Vzaimootnoşeniya Tsinskogo Kitaya s Kokandskim Hanstvom", *Kitay i Sosedi v Novee i Noveyşee Vremya*, İzd. "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1982, s. 212-213.

⁸ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. II, s. 337.

ile birlikte Hokand'a muhaceret etmiş olan 5 bin kadar Kaşgarlı da memleketlerine dönmek üzere onun ardından geldiler.⁹ Çokan Velihanoğlu da bu hadiseden yaklaşık iki ay sonra Kaşgar'a ulaşacaktı.

Çokan Velihanoğlu'nun Hayatı Üzerine

Soyu Kazak sultanlarından Abılay Han'a dayanan Çokan Velihanoğlu (Ruşçası, Çokan Valihanov) 1835 yılında Kuşmurun'da doğdu. Babası Rusya'ya tabi Kazakistan'da önemli askeri ve idari görevler üstlenmiş Çingis Veliyev, annesi ise Zeynep Çormanova'dır. Onun asıl adı Muhammed Hanifi'ydi. Çokan ise esasen annesi tarafından kendisine takılan lakabıydı. Çokan aydın bir kadın olan babaannesi Ayhanım'ın manevi tesirinde kaldı ve henüz küçük yaşlardan itibaren Kazak halk edebiyatına ilgi duydu. İlk önce Kuşmurun'da özel Kazak mektebinde tahsil gördü. Bu mektepte Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde yazılmış ortaçağ edebiyatı ile Arap ve Fars dillerini ve çeşitli Türk lehçelerini öğrendi.¹⁰ 12 yaşındayken o zamanlar Sibiry'a da bulunan en iyi eğitim kurumu olan Omsk şehrindeki Sibiry Kadet Kolordusu Askeri Okulu'na kaydoldu.¹¹ Çokan bu okulda hem ilmi hem de askeri tahsil gördü.¹² 1853 yılında 18 yaşına geldiğinde mezun oldu ve subay olarak Sibiry Kazak Ordusu'nun Süvari Alayı'na katıldı. Fakat Batı Sibiry Genel Valiliği'nde görevlendirildi ve bir yıl sonra da o sıralarda Batı Sibiry ve Kazakistan'ın kuzeydoğu bölgelerinin idaresinden sorumlu olan General G.H. Gasfort'un yâveri olarak atandı.¹³

Çokan Velihanoğlu 1854-1857 yıllarında Ulu Cüz Kazaklarının ve Bugu, Sarıbağış ve Solto Kırgız kabilelerinin Rusya'ya bağlanmalarının sağlanması faaliyetlerinde aktif rol aldı. Askeri görevini başarıyla ilmi çalışmalarla birleştirdi. Kazaklar ve Kırgızların gelenekleri ile halk edebiyatına dair çalışmalar yaptı. 1855 yılında General G.H. Gasfort'un Kazakistan, Yedisu ve Tarbagatay'a düzenlediği seyahate katıldı. Bu sayede Kazak halkının tarihi ve kültürüne dair oldukça önemli bilgiler ve malzemeler elde etti.¹⁴ Bu görevi esnasında göstermiş olduğu yararlılıktan dolayı Sibiry Genel Valisi'nin takdirini kazandı. 1856 yılında Albay M.M. Homentovskiy'in Isıkgöl bölgesine düzenlediği geziye katıldı ve şahsi olarak Kulca ve Çungarya'ya gitti. Bu seyahatler sayesinde Isıkgöl ve Tanrı Dağları civarında yaşayan Bugu, Sarıbağış ve Solto Kırgızlarını ziyaret etti. Yedisu ve Çungarya hakkında önemli tarih, coğrafya ve kültür malumatları elde etti.¹⁵ 1856 yılı yazında Rus hükümeti adına Çinlilerle görüşmelerde bulunmak amacıyla Kulca'ya gönderildi.¹⁶

⁹ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. II, s. 345.

¹⁰ Ç.Ç. Velihanoğlu, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, C. I, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1984, s. 17-19; Dinçer Koç, "Çokan Valihanov'un Mançu İşgali Altındaki Altı Uyur Vilayeti'nin İdari Yapısı Üzerine Bazı Müşahedeleri", *Tarih Dergisi*, Sayı: 66, s. 109-110.

¹¹ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 21.

¹² Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 22-25.

¹³ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 32-33.

¹⁴ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 35.

¹⁵ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 37-39.

¹⁶ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 39-41.

Çokan Velihanoğlu 1857 yılında Alatau Kırgızlarının yurtlarına bir seyahat düzenledi. Bu seyahatinin esas amacı o sıralarda Kaşgar'da yaşanan ayaklanma ve bunun sonuçları hakkında istihbarat toplamaktı. Bunun yanı sıra Kırgızların "Manas Destanı" hakkında çalışmalarda bulundu ve onu ilk kez bilimsel olarak kaydeden araştırmacı oldu. Destanın bir kısmını Rusçaya da tercüme etti. O böylece 1856-1857 yıllarında yaptığı ilmi faaliyetler neticesinde ilk yazılarını da kaleme aldı.¹⁷

1858-1859 yıllarında Doğu Türkistan'a düzenlediği meşhur seyahati ve bu sayede Uygurlarla ilgili yaptığı çalışmasıyla ilim âleminde büyük yankı uyandıran Ç. Velihanoğlu Rus hükümetinin davetiyle 1859'un sonunda St. Petersburg'a geldi. Yaptığı başarılı çalışmalarından dolayı Rus hükümeti tarafından ona çeşitli ödüller verildi ve rütbesi kurmay yüzbaşılığa terfi ettirildi. Ayrıca St. Petersburg'da Rus Dış İşleri Bakanlığı Asya Masası'nda görevlendirildi.¹⁸ Aynı zamanda Genelkurmay Askeri-Bilim Komitesi'nde, Coğrafya Cemiyeti'nde de görevler üstlendi. Üniversitede Türkistan hakkında dersler verdi. Askeri-Bilim Komitesi'nin görevlendirmesiyle Batı ve Doğu Türkistan'ın haritasını hazırladı.¹⁹

St. Petersburg'da bulunduğu dönemde akciğerinden rahatsızlanınca 1861 yılının ilkbaharında Kökşetau'a döndü. Burada birkaç yıl kaldıktan sonra 1864 yılında General M.G. Çernyayev'in güney Kazak topraklarının Rusya'ya katılması için icra ettiği sefere katıldı. Ne var ki, General Çernyayev'in sefer esnasında Türkistanlılara karşı girdiği zalimce davranışlar sebebiyle milli hassasiyetleri sebebiyle rahatsız oldu ve tepki olarak ordudan ayrıldı. Kızkardeşinin yaşadığı Tezek'e geldi ve orada 1865 yılının Nisan ayında akciğer rahatsızlığından dolayı vefat etti.²⁰

Ç. Velihanoğlu'nun Kaşgar Seyahati ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Önemi

Ç. Velihanoğlu Kaşgar'a yaptığı meşhur seyahati 1858-1859 yıllarında gerçekleşti. O zamanlar Doğu Türkistan Velihan Töre'nin Mançu idaresine karşı çıkardığı ayaklanmadan ötürü siyasi bakımdan, oldukça karışık ve tehlikeli bir yer durumundaydı. Bundan dolayı Rus askerî çevrelerinde bölgeyle alakalı sağlam malumatlara ve istihbarata ihtiyaç duyuluyordu.

Ç. Velihanoğlu'nun Kaşgar'a düzenlediği seyahatin destekleyicileri devrin meşhur Rus ilim adamları E.P. Kovalevskiy ve P.P. Semyonov-Tyan-Şanskiy idi. P.P. Semyonov-Tyan-Şanskiy, Tanrı Dağları'na yaptığı seyahatten döndüğünde General G.H. Gasfort'a Kaşgar'a bir seyahat düzenlenmesi ve bu görevin Ç. Velihanoğlu tarafından icra edilmesi fikrini verdi. P.P. Semyonov-Tyan-Şanskiy, G.H. Gasfort'a Ç. Velihanoğlu'nun Kırgız usulü kıyafetler giyinerek tüccar kervanıyla Kaşgar'a gönderilmesini teklif etmişti. Bu sayede Ruslar için Doğu Türkistan'ın o sıradaki vaziyetini ve ayaklanmanın sebeple-

¹⁷ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 42.

¹⁸ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 52.

¹⁹ Bkz: Ç.Ç. Velihanoğlu, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, C. IV, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1985, s. 535-536.

²⁰ Velihanoğlu, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, C. I, s. 65.

rini açıklığa kavuşturacak güvenilir bilgiler elde edilecekti. Bu fikri St. Petersburg'daki şarkiyatçı ilim adamları ve yönetici çevreleri de destekledi. Omsk ve St. Petersburg'da seyahat hazırlıkları başladığı sıralarda Ç. Velihanoğlu Tanrı Dağları bölgesinde Kırgızlar üzerine yaptığı araştırmaları sürdürüyordu. Fakat Kaşgar'a gitmesi emrini alınca bu çalışmasını sona erdirdi. Ç. Velihanoğlu Kaşgar'a kendisiyle beraber gidecek kervanla 28 Haziran 1858 tarihinde Sarıbas Köyü'nün yakınında Karamula geçidinde bulundu. Kervan 43 kişi, 101 deve, 65 at ve 6 çadırdan ibaretti. Ç. Velihanoğlu yolculuğu esnasında Kazak milli kıyafetlerini giyindi ve Kapal'dan kervanbaşı Musabay'ın akrabası tüccar Alimbay takma adını kullandı. 1 Temmuz'da Altın-Emel Geçidi'ni aşarak İli Nehri havzasına doğru harekete geçen kervan, Karkara'da iki hafta bekledikten sonra Bugu kabilesinin yaşadığı Tekes ve Kökjar vadilerinde Ağustos ayını geçirdi. Burada Kaşgarlılar ticaret yapıyorlardı. Ç. Velihanoğlu ve maiyetindekiler Doğu Türkistanlı tüccarlarla temas kurdular ve onlarla birlikte Kaşgar'a gitmek üzere anlaştılar. Böylece kervan Isıkgöl Vadisi, Zuke (Juuku) Nehri ve Aksay Yolu üzerinden 1 Ekim 1858 tarihinde Kaşgar'a ulaştı.²¹

1859 yılının Mart ayının ortalarına kadar Kaşgar'da kalan Ç. Velihanoğlu, Altı Uygur şehrini (Kaşgar, Aksu, Uç-Turfan, Yenihisar, Yarkend ve Hotan) çok iyi bir şekilde araştırdı. Kaşgar'daki Hokand temsilcileri Ç. Velihanoğlu ve onun yoldaşlarını iyi bir şekilde karşıladılar ve onları kendi himayeleri altına aldılar. Aksakal ve onun oğlu sayesinde Ç. Velihanoğlu farklı ülkelerden tüccarlarla, siyasetçilerle, âlimlerle ve Kaşgarlı şairlerle tanışma fırsatını elde etti. Onlardan Doğu Türkistan'ın geçmişi ve o zamanki durumu hakkında güvenilir malumatlar sağladı.²² Ç. Velihanoğlu ilimle uğraşan arkadaşlarının yardımıyla bazı şark el yazmalarını elde etti ve nümismatik koleksiyonu oluşturdu. 1859 yılı Şubat'ında Kaşgar'da karışıklıklar arttı. Zira Velihan Töre'nin kaçışıyla birlikte Kaşgarlılar Mançulara karşı sıkıntılı bir duruma düşmüştü. Bu yüzden Ç. Velihanoğlu ve maiyeti Mart ayının ortalarına doğru Kaşgar'dan ayrılarak güney Kırgız toprakları üzerinden Omsk'a döndüler. Ç. Velihanoğlu burada bir süre seyahatine dair rapor hazırlamakla uğraştı.²³

Ç. Velihanoğlu'nun seyahatinin en önemli sonucu çok önemli bir çalışma olan "*O Sostoyanii Altışara ili Şesti Vostoçnih Gorodov Kitayskoy Provintsii Nan-Lu (Maloy Buharii) (Altışehir veya Çin Eyaleti Nan-Lu (Küçük Buhara)'nın Altı Doğu Şehri'nin Vaziyeti Hakkında*)" idi. Bu eser Doğu Türkistan üzerine yapılan ilk bilimsel çalışma özelliğini taşımaktadır. Bu sayede o zamanlar Rusya ve Avrupa'da neredeyse hiç bilinmeyen Doğu Türkistan ülkesinin coğrafi özellikleri, Uygur halkının tarihi, mevcut siyasi vaziyeti, kültürü ve gelenekleri hakkında kapsamlı malumatlar elde edildi.²⁴

²¹ Velihanoğlu, *a.g.e.*, C. I, s. 44-48.

²² Ç.Ç. Velihanoğlu, *Soçineniya Çokan Çingizoviça Velihanova, Zapiski İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşçestva po Otdeleniyu Etnografii*, C. XXIX, S. Peterburg 1904, s. 53.

²³ Velihanoğlu, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, C. I, s. 48-50.

²⁴ Ç. Velihanoğlu ve Doğu Türkistan üzerine yaptığı araştırmalar hakkında Türkiye'de yüksek lisans düzeyinde bir çalışma yapılmıştır. Bkz.: Turatbek Mantayev, *Bir Tarih Kaynağı Olarak Mu-*

Ç. Velihanoglu'nun Doğu Türkistan'ın Sosyo-Kültürel Durumu Hak- kındaki Mülâhazaları

1. Doğu Türkistan'ın Etnik Yapısı ve Nüfusu Hakkında

“Küçük Buhara'nın yerli sakinleri genel bir halk adı taşımıyorlar ve kendilerini şehirlerin adlarına göre isimlendiriyorlar: Kaşgarlık (Kaşgarlı), Hotanlı (Hotanlı), Komulluk (Komullu-Hamili) vb. veya basitçe yerli.

Çinliler onlara Çantu (sarma kafa),²⁵ Kalmuklar da - Hotan derler. Orta Asyalılar,²⁶ Kırgızlar ve Burutlar²⁷ ise Kaşgarlıların adını bütün Doğu Türkistan ahalisi üzerine yaymaya çalışırlar. Bu ülkenin kadim ahalisi şarkiyatçıların Uygurca dedikleri Türk Dili'nin kendine özgü bir diyalektiğiyle konuşur. Onların fiziki tipleri bir kabileyi gösterir, fakat kökenlerine göre ve dilleri ve yaşam tarzlarındaki küçük bir farkla üç kısma ayrılırlar, onlar şöyledir:

1. Eski Uygurların torunları: Hami ve Turfan beyliklerinde ve Lobnor Gölü'nün kenarındaki Lobnor Köyü'nde yaşarlar. Kuzey hattındaki Türkistanlıları, yani kendisiyle aynı adı taşıyan Çin şehrinde 40 verst mesafedeki İli Nehri'nin yukarı akımında yer alan Kulca Şehri'nin Müslüman ahalisini de bu kısma dâhil etmek lazımdır.

2. Aksu, Yarkend ve Haraşar²⁸ bölgeleri idaresine ait Dolonlar: Aksu ve Yarkend Dolonları, Kaşgar-Derya ve Yarkend-Derya nehirlerinin akımında meskündurlar. Onların birkaç büyük köyleri vardır. Onlardan Çin garnizonuyla Burçuk ve Maralbaş dikkate şayandır. Haraşarlı Dolonlar Korla ve Bugur köylerinde meskündurlar. Dolonlar Hocaların yanında toprak kölesi insanlar gibiydiler. Onlar diğer Türkistanlılardan aksanlarıyla ayrılmaktadırlar. Ayrıca kadınları Kırgız ve Burut kadınlarına benzer şekilde başlarına beyaz başörtüsü takarlar.

3. Yarı göçer bir kabile olan Nügeyt: Dediklerine göre onlar Burutların soyundan gelmektedir. Hayvancılıkla uğraşan ve yazları keçe çadırlarda yaşayan bu kabile Muzart'ın ağzında yurtlanmıştır ve Turfan idaresine bağlıdır. Nügeytlar Çin yönetimi tarafından Muzart geçidindeki buzları çıkarmakla mükellef kılınmışlardır.

Geri kalan nüfusun doğuda tek biçimli olması nadirdir.

Dinleri bilinmeyen Lobnor Köyü sakinleri haricinde bütün Küçük Buharalılar Müslümanlığı benimsemiştir ve bu dinin Hanefî Mezhebine bağlıdırlar. Yukarıda bahsi geçen Nügeytlar haricinde bütün Küçük Buhara ahalisi yerleşik hayat sürmektedir.

Yabancı kökenli halklardan “Altı Şehrin” nüfusuna dâhil olanlar şunlardır:

ravyev ve Velihanov'un Eserleri, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010.

²⁵ Yani Hami şehri sakini, Ç.V.

²⁶ Yazarın Orta Asyalılar'dan kastettiği Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarında yaşayan başta Özbekler olmak üzere Türk ahalidir.

²⁷ XX. yüzyılın başlarına kadar Rus tarih literatüründe Kazaklara etnik ad olarak Kırgızlar denilmiştir. Asıl Kırgızlara ise Burutlar diyerek onları Kazaklardan ayırmışlardır.

²⁸ Karaşehir.

1. Mançular, Sibo, Solonlar, Dahurlar, Çinliler ve Tungenler.²⁹
2. Dağlı Kırgız kabilesi Turaygır-Kıpçak.
3. Asyalı yabancılar ve Çalgurtlar (yabancılar ve yerli kadınlardan olan melez soy).

Doğrudan Çin memleketine tabi olan: Mançular, Sibo, Solonlar ve Dahurlar ve Orta İmparatorluğun sakinleri - Çinliler (Kitaylar) ve Tungenler, Çin'in temsilcileridir. Mançuların, hepsi istisnasız, memur veya askerdir. Küçük Buhara'nın yönetiminin başında duran yüksek makam sahibi Mançular bu kabileye mensupturlar. Sibo, Solonlar ve Dahurlar bizim Kazaklar kabilinden bir şeydir ve Amur, Sunguri ve Ussuri sahillerinden Çungarya'nın işgalinin başlangıcında yerleştirildikleri İli Bölgesi'ndeki askerî yerleşimlerden yıllık askerliğe gelirler. Çinlilerin büyük bir kısmı "yeşil sancak" adı verilen askerdir, bir kısmı da memur, tüccar, zanaatkâr ve bu millete mensup diğer münferit şahsiyetlerdir. Onların hepsi Şansi ve Gansu eyaletlerindedir. Tungenler, Çince Hoy-Hoy, Şansi, Gansu ve Sıçuen eyaletlerinden Müslüman Çinlilerdir. Bütün Tungenler Küçük Buhara'da özel evlerde yaşıyorlar. Onlar restoranları (fuzul) işletiyorlar veya hut da ardi ardına yığınla yapılan çay nakliyatı işiyle uğraşıyorlar.

Çin yönetimi Küçük Buhara'nın işgalinden sonra bütün çok veya az öneme haiz şehirlerin yakınında 2 ile 7 verst mesafede kendilerinin Man-çei dedikleri, yerli ahalinin ise Gulbağ veya Yenişehir adıyla zikrettikleri kaleler veya istihkâmlar kurdu. Bütün askerler ve adını zikrettiğimiz kabilelerden münferit şahsiyetler bu kalelerde yaşıyorlar ve yerlilerle sadece gündüz haberleşiyorlar. Ayrıca, Çinliler, Sibo, Solonlar sınırlarda ve karakollarda muhafızlık yapıyorlar. Yerel şehirlerde Çinli polislerden birkaç kişi duruyor ve özel müsaadeyle şarap dükkânı işleten kişiler daima onların yanında duruyorlar.

Burut boy Beyi Akim İmparatorluğa 1758 yılındaki savaş esnasında gösterdiği hizmetten dolayı Çinliler tarafından Taşmalık şehrinin yöneticiliği (Hakimbeyi) ile ödüllendirilmiştir. Onun torunu Sadık-Bey 1857 yılındaki isyandan sonra sadakati ve gayretinden ötürü şapkasının üzerine kırmızı şerit almıştır ve Kaşgar Ambanı'ndan büyük hürmet görmektedir. Ona tabi olan Burutlar Tıraygar-Kıpçak soyuna mensupturlar. Sadıkbek Burutları - tamamen Çin'e tabi bulunan Türkistanlılarla genel haklar hususunda eşit olan Kırgız soyundan yeğâne kabiledir.

Yabancılar sağlanan özel haklardan dolayı ve ticari kârlılığın ötürü Küçük Buhara'da çok sayıda tüccar, zanaatkâr ve komşu Asya memleketlerinden belirli şahsiyetler sürekli bulunur. Sayısal olarak ve önem bakımından ilk sıra Hokandlılara aittir. Sonra Buharalılar, Bedeşanlılar, Kaşmirliler ve Baltiler gelir.

Son üç halk çoğunlukla Yarkend ve Hotan'da yaşar. Ayrıca çok sayıda Afgan (Kabil'den ve Logan'dan), Yahudi (Buharalı), İndus,³⁰ Fars, Şirvanlı ve Tatar bulunur. Badahşanlılar, Kaşmirliler ve Balti'ler haricinde bütün yabancıların aksakalları vardır. Bütün yabancılar Çinlilerce "Andicanlılar" (Hokandlılar) diye bilinmektedir ve anlaşma gereğince Kaşgar'da yaşayan ve ikâmet ve kon-

²⁹ Dunganlar.

³⁰ Hindistanlı veya Hint.

solosluk hakkına sahip olan Hokand Aksakalı'na tabidirler. Hakları bakımından yabancıların yerli halktan olan çocukları ve torunlarından meydana gelen melez halk "Çalgurt" yabancılar kategorisine dâhildir. Müslüman olan her yabancıнын yerli kadınlarla evlenebilmelerine imkân tanıyan gelenek sayesinde bu sınıf nüfus bakımından muazzam rakamlara ulaşmıştır.³¹ Dil ve ikamet bakımından Çalgurtlar Küçük Buhara'ya dâhildirler ve onların hepsi iyi derecede yurtseverdir, fakat yabancı olarak Çinlilerden ve yerel idareden bağımsızdırlar. Onlar böylece en hür sınıfı meydana getirmektedirler.

"Altı şehrin" halk kitlelerinin nüfusunu tamamıyla tespit etmek mümkün değildir. Bu ülkenin işgali esnasında Çinliler tarafından yapılan resmî sayıma göre vergi alınmaya devam edilmektedir. Bu sayım aynı zamanda yerli ahalinin sayısının belirlenmesi için yegâne kaynaktır. Buna göre altı şehirdeki ailelerin sayısı şöyle tespit edilmiştir: Kaşgar - 16 Bin hane veya aile; Yenihisar - 8 Bin, Yarkend - 32 Bin, Hotan - 18 Bin, Aksu - 12 Bin ve Turfan 6 Bin ailedir.

Nüfusun ana kitlesi şehirlerde toplanmıştır; köyler büyük alanları kapsamakla birlikte nüfus bakımından tenhadır. Onlardan Çinlilerin şehir dedikleri en büyük olanları mühim olmayan sayıda nüfusa sahiptir, mesela Kaşgar bölgesinde önemli olanlar şunlardır: Fayzabat ve Han-ark'ta sadece 2 Bin kadar hane vardır, Astın-Artuş -1500, Üstün-Artuş -500 hanedir. Yarkend bölgesinde Guma - 200, Kargalık - 350 hanedir; Aksu bölgesinde Bay - 500 hanedir. Kaba hesapla bir ailenin 4 kişiden oluştuğu varsayıldığında, köylerin nüfusunun şehirlerin nüfusunun yarısına eşit olduğunu kabul ederek ve buna 27 bin kadar Dolon (Aksu ve Yarkend'de)'ü katarak "Altı Şehrin" bütün yerli nüfusunu 579 Bin olarak tahmin edebiliriz. Çien-Lun'un listesine göre Taşmalık Kırgızları 500 aileden ibarettir, demek ki, onlar da yaklaşık 2 Bin kişidir.

Doğu bölgelerinin ahali çok daha kıttır. En kalabalık yer Kuça'dır.

Küçük Buhara'da yerleştirilen Çin garnizonlarının sayısı şu şekildedir: Kaşgar'da - 5500, Yarkend'de -2200, Hotan'da -1400, Aksu'da -600 ve Turfan'da -800 kişidir. Bu garnizonlara mühim köyleri ekleyerek - Burçuk'ta 300 kişi, Sayram'da da aynı sayı ve sınır karakollarında ve istasyonlarında bulunan müfrezeleri, tüccarları ve münferit şahsiyetleri de hesaba katarak onun 15 Bini aşmayacağını tahmin etmek mümkündür.³²

Yabancıların sayısının tespit edilmesi daha zordur. En fazla yabancı Kaşgar'da bulunur. Yeni aksakalın karşılanması esnasında bu kategoriden çok sayıda insan bir araya gelmişti ve Çalgurtlar dâhil edilmeden, sadece Andican-

³¹ Esasen Mançu yönetimi Doğu Türkistan'ın yerli ahalisinden kadınların Andicanlılar denilen Hokand Hanlığı'na mensup erkeklerle evlenmelerini katiyetle yasaklamıştır. Hatta yerli kadınlarla evlenenlerin tespit edilmesi durumunda bunların boşanmalarının sağlanması ve cezalandırılması kararlaştırılmıştır. Aynı yasak Müslüman Çinliler olan Dunganlara da uygulanmıştır. Mançu yönetimi böylece Doğu Türkistanlılarla diğer Asyalı Müslümanların arasına adeta bir set çekmeyi amaçlamıştır. Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, Ankara 2013, s. 117-120.

³² Mançular 1759'da Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra eski şehirlerin yakınında yeni istihkâmlar kurarak çoğu asker ve memur olan Mançu ve Çinlileri buralarda yerleştirdiler. Böylece yerli halkla işgalci unsurları birbirlerinden ayrı tuttular. Dolayısıyla Mançu ve Çinlilerin Doğu Türkistan ahalisine sosyo-kültürel tesirleri sınırlı kaldı. Konuralp Ercilasun, *a.g.e.*, s. 109-110, 127.

luların sayıları 6 Bin kadardı. Kaşgar'dan sonra yabancıların yaygınlığı bakımından Hotan ikinci sırada gelir. Ondan sonra Yarkend gelir. Aksu ve Uç-Turfan yabancıların en az olduğu yerlerdir. Kaşgar'da yabancıların yerlilerin 1/4 oranında olduğunu hesap ediyorlar. Demek ki, Kaşgar'daki yabancıların sayısı yaklaşık 145 Bin kişidir.”³³

2. Doğu Türkistan'daki Sosyal Sınıflar Arasındaki Farklar Hakkında

“Küçük Buhara sakinleri sosyal durumlarına ve önemlerine göre üç sınıfa ayrılmaktadır: Bürokratlar (beyler), din adamları (ahunlar) ve basit halk (alvan-kaş). İlk iki zümre vergiden muaftır, sonuncular ise yurttaş ve çiftçiler olarak ayrılmaktadır. Onların arasındaki fark yurttaşların vergiyi nakit olarak, çiftçilerin ise hububat ile ödemesidir. Beylerin ailelerinden bazıları onlara Çinliler tarafından verilen miras hakkına sahiptirler. Komul ve Turfan beyleri buna örnektir. Diğerleri kanun tarafından konulmuş hakları tespit edilmemiş olmasına rağmen, zenginlik ve ilişkilerinden ötürü birkaç yüzyıldan beri bütün ailelerinde bey unvanını muhafaza ediyorlar. Bütün hakimbekler veraset soyuna dâhildir.

Küçük Buhara'daki din adamları babadan oğula varlığını devam ettiren şeyhlerden ve görevli mollalardan oluşmaktadır. Sonuncular toprak yönetimine katılmakla birlikte, diğer Müslüman ülkelerdeki gibi nüfuz ve geniş ayrıcalıklar ile saygıdan istifade etmemektedirler.

Ticaret hakkı için yüklenen ağır vergilerden dolayı ve diğer mükellefiyetlerden ötürü yerli kapitalistler gönüllü olarak kendi memleketlerinin dışına yerleşiyorlar: Kulca ve Urumçi'de, veyahut da Doğu Türkistan'da tacirlik bir zümre olarak var olmadığından dolayı kendi servetlerini saklıyorlar. Ayrıca asilzadeler ile halk arasında önlenemez set bulunduğundan ötürü din adamlarının tesiri yoktur. Asilzadeler menfaatleri, ayrıcalıkları ve kökenleri itibarıyla halka yabancıdırlar. Çin'in resmîyetini takip ederek halkla münasebetten kaçınırlar. Halk onları selamla ve eğilerek karşılamasına rağmen onlardan sonsuz bir şekilde nefret eder.

Doğu Türkistan'da vergi mükellefi sınıfı en acınacak durumdadır. Çinli bürokratlar, beyler ve hatta Buhara şehirlerinde durumları bakımından hür olan Asyalı yabancılar hep birlikte onları hor görürler ve her yurttaşın ve çiftçinin kendilerine selam durmasını talep ederler. Çinli bürokratlar ve beyler, hatta Mançu askerleri kendi aralarında halkı ayırmışlardır. Onlardan her birinin müşterileri vardır. Kentli müşterin patronlarına et, yağ ve diğer yaşamsal gıdaları sağlamaları zorunludur, köylerdeki müşteriler ise toprağı sürerler ve ev işlerini yerine getirmek suretiyle efendilerine hizmet etmeye mecburdurlar.

Bürokratlar hiçbir şey yapmazlar, Çinlilerden maaş, yerlilerden mecburi ianeler (haraç) alırlar, halk kanun tarafından konulan vergileri ödemekten, çıkar düşkünü Çinlilerin ve beylerin gözünü doyurmaktan zorluk içerisinde bulunur ve açlıktan ölmeye çabalar. Bu sebeplerden ötürü miras olarak gelen haklarla bürokratlar, başka bir deyişle yerli asilzadeler baskı ve aç gözlülükle uzun yıllar boyunca halktan toplananlar sayesinde büyük servetlere sahiptirler, uçsuz bu-

³³ Ç.Ç. Velihanoglu, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, C. III, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1985, s. 157-162.

caksız toprakların, bahçelerin sahibidirler, birçok evleri vardır. Tarla ve bahçeleri ücretsiz olarak işletilir, evleri de ücretsiz ve bedava malzemelerden inşa edilir. Asilzadeler yöneticilerin yerini almak için Çinlilere muazzam paralar verirler.

Küçük bürokratların soyadları bulunmamakla birlikte asilzadelerden aşağı tarafları yoktur. Müşteriler onlara ekmek, yemek, para sağlarlar.

Bütün bürokratlar 5. dereceyi elde ettikleri anda toprak, ev ve para kazanırlar. Bunların sayesinde onların çocukları miras alırlar.

Halk fakir yaşıyor, zaruretlere katlanıyor ve sonsuz şekilde zorluk çekiyor. Eğer Türkistanlılar kendi emeklerinin ürünlerinden faydalanabilseydi, o zaman onlar tıpkı geçmişte olduğu gibi zengin doğu halklarından biri olurlardı. Fahiş vergiler, müşteri sistemleri ve beylerin baskıları onların neredeyse bütün mallarını ellerinden almaktadır.

Herhangi bir şahsın sermayesinin artmasıyla muvazi olarak onun üzerine yüklenen vergiler, baskılar ve otoritenin zorbalığı da arttırılır. Bundan dolayı durumu olan her yerli imkânlarla göre rahat yaşamak amacıyla memleketini terk ediyor. Aynı memleketini terk edenler her şeylerini titizlikle saklıyorlar ve fakir bir şekilde yaşıyorlar. Beyler tarafından kanuna karşı olarak üç kat arttırılan haracı ödeyecek imkânı olmadığından birçok Türkistanlı memleketini terk ediyor. Çinlilerin ürünün onda birini almaları da ayrı bir külfettir.

Din adamları ve mübareklere ait türbelerin şeyhleri türbeye ait toprakların gelirlerinden istifade ediyorlar ve bu yüzden oldukça zenginler. Küçük Buhara'da Müslümanlığın ilk öncüsü diye kabul edilen Satuk Buğra Han'ın Astun-Artuş Köyü'ndeki Türbesi'nin Şeyhi Kaşgar'ın en zengin insanı olarak sayılıyordu. 1857'de idam edilmesinden sonra onun mallarına hazine lehine el konuldu. Şeyh-ahun devasa topraklar, bazı evler, muazzam hububat stokları ve yerlilerin şahadetine göre yarım milyonluk yamb (metre kumaş) bıraktı. Diğer şeyhler şimdi dikkat ediyorlar ve arkadaşlarının akıbetine uğramaktan korkarak mütevazı bir hayat sürüyorlar.³⁴

3. Doğu Türkistan'da Eğitim ve Bilimin Durumu Hakkında

"Sınıflar arasında eğitimde de muazzam derecede uçurum vardır ve bu durum onları çok daha yabancılaştırıyor. Asya'da sırf dinî eğitim vardır. Buhara medreselerinde mollalara lazım olan dinî incelikleri öğretirler. Medreseye girme hakkı bütün sınıflara sağlanmışsa da halkın büyük bir kısmı, hatta bürokratlar okuma-yazma bilmez. Hokand ve Buhara'da en eğitilmiş sınıf din adamları zümresidir sonra tüccarlar gelir. İnançsızın zahiri gereklerini kim yerine getiriyorsa dilini Hafız Mevlevi'den alıntılarla döşer ve Ebumuslim vb.lerinin farklı anekdotlarını ve kahramanlık öykülerini bilir. Böylece bilgili ve eğitilmiş kişi olarak kabul edilir. Böylesi eğitim için mekteplerde okumak tamamıyla lüzumsuzdur, onun yerine dervişlerin bütün bunları oldukça belagatle anlattığı pazarlarda bulunmak yeterlidir. İdari ve askerî işlerle meşgul insanlardan hatta Vezir'den iyi mirzabaşı (kâtip-yazıcı) olmaları beklenir.

³⁴ Velihanoğlu, a.g.e., C. III, s. 162-163. Bu hususlarda geniş bilgi için bkz.: Feyzullah Uygur, *Doğu Türkistan Tarihi (1864-1884)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 17-27.

Ne var ki, Küçük Buhara'da her asilzade dinin dogmalarını, ataların tarihini bilmek zorundadır ve Çin ile Mançu dillerinde malumata sahip olmalıdır. Çin bilgeliğini tamamen benimseme imkânına sahip olamadan beyler yükseklikle yetiniyorlar ve yarım eğitimden ötürü Çin medeniyetinin karanlık taraflarını benimsiyorlar, Çin'in dıştan görünen şekline özeniyorlar, Çinli bürokratların önünde cahil gözükmesinler diye hünerle çömelmeye başlıyorlar, yerden selamlama yapıyorlar. Bütün Çinlilere özenmeyi arzularak, büyük kısmı göze girmeye çalışan askerler olan ve günlerini sarhoşluk ve sefahatte geçiren güney hattının bürokratlarını örnek alıyorlar. Bu tedrisatta onlar dindaşlarını boyun eğmiş - kişi ile hayvan arasında ortada bir şey olarak telakki ediyorlar.

Burada halkın eğitimi gerek Hokand'da gerekse de diğer Orta Asya memleketlerindeki gibi düşüktür. Doğrudur, kız ve erkek çocukları medreselere gidiyorlar, fakat dinin temel kurallarını öğrenip Farsça ve Arapça ile meşgul oluyorlar. Din adamları temel olarak Kur'an yorumu ve atalarının tarihini biliyorlar. Eserlere Buhara mollalarına kıyasla çok daha doğru ve akıllıca bakışları vardır. Okuma-yazma genellikle şehirlerde yaygındır. Köy sakinlerinin ise eğitimleri için neredeyse vakitleri yoktur ve okuma bilen çiftçiyle neredeyse nadiren karşılaşılır.

Doğu Türkistan'da hâkim Yeni Uygur Dili Edebiyatı tercümelemlerle oldukça zengindir. Fars Dilinin bilinmemesi Küçük Buharalılar Fars ve Arap dillerinden bütün iyi dinî eserleri kendi dillerine çevirmek zorunda bırakmıştır. Küçük Buhara tercüme edebiyatında ne kadar zenginse, kendi özgün eserleri bakımından o kadar fakirdir. Küçük Buharalılardan bir tane bile şair ve meşhur yazar yoktur. Onların özgün eserleri bazı dinî konularda yazılmış rehber niteliğindeki literatürle kısıtlıdır. Bu türde bütün İslam eserlerinden daha iyi olduklarını söylemek lazımdır. Aşırıclığa bulaşmamıştır ve gelenekçilikten ayrılmaktadır. Yerli mübareklerin hayatları ve bazı tarih eserleriyle alakalıdır. Kendi şairleri olmadığından Doğu Türkistan'da Mir Alişir'i öğretiyorlar. Şiirin yegâne tezahürü halk şarkılandır. Genellikle siyasi hadiseler veya aşkla alakalı dörtlüklerden oluşurlar. Şarkıların genel özelliği derin hüznün ve keder yansıtmasıdır.³⁵

4. Doğu Türkistan Müziği Hakkında

"Küçük Buharalıların müziğine bütün Orta Asyalılar hürmet gösterirler. Müzik koroları iki telli ud-dutar ve sitardır, bu enstrümanın 18 metal teli vardır. Onu yayla çalarlar. Keçeden tellerle çalınan Gijjak (kemençe)'i viyolensel gibi tutarlar. Rabab veya kalun denilen enstrümanı ziller gibi çubuklarla çalarlar. Ayrıca küçük zilli tepleri (çermenda veya dab) vardır. Küçük Buhara'da her şehirde Çin gongu ve zilden oluşan resmî müzik vardır. Öğlen zamanı yöneticinin kulesinde bu kötü ve hoş olmayan müzik çalınır. Çin takvimine göre bazı günlerin dışında bu müzikle hüzünlenmek gerekir. Bayramlarda her zaman müzik olmalıdır. Bir veya iki şarkıcının tepe el darbeleri ile vurulmasıyla ilk başta Alişir'den şiirler okunur, sonra ise aşk ve vatanseverlik şarkıları söylerler."³⁶

³⁵ Velihanoğlu, a.g.e., C. III, s. 163-164.

³⁶ Velihanoğlu, a.g.e., C. III, s. 164-165. Doğu Türkistan halkı en eski devirlerden itibaren müzik ve dansta hünerli idi. Doğu Türkistan müziği ve dansında "On İki Makam" önemlidir. On İki

5. Doğu Türkistanlıların Bazı Karakter Özellikleri Hakkında

“Küçük Buhara halkının genel ahlaki özelliklerinden bahsederken onların kınamadan çok övgüleri hak ettiğini belirtmek gerekir. Çinliler Türkistanlıları güvenilmez olmakla, kurnazlıkla, yalancılıkla, tembellikle ve cahillikle suçluyorlar, Asyalılar onların korkak ve sefih olduklarını, dindar olmadıklarını söylüyorlar. Bu halka uygulanan sürekli köleleştirilme, şiddet ve adaletsizlik birçok fena karakter özelliğinin gelişmesine yardımcı oldu. Örneğin güvensizlik, dikbaşlılık ve yalancılık. Fakat gene de Türkistanlıların bütün diğer Müslüman halkların yoksun olduğu çok sayıda harika özellikleri vardır...

Kaşgarlılar iyi karakterli, munis, gülyüzlü, konuksever, çalışkan ve fevkalade nezaket sahibi insanlardır. Bütün zümreler aşırı titiz şekilde nezaket kurallarına uyarlar. Herkes edep ve terbiyenin kaidelerini detayı ile bilmek ve kaçınmadan yerine getirmek zorundadır. Beylerde ise bu kılı kırk yarana kadar ulaşır.

Küçük Buhara’da cinayet neredeyse olmaz, hırsızlık ta nadirdir. Onların tembellikle suçlanması adil değildir. Bu halka sitem edilen korkaklığa gelince, o zaman biz Kaşgarlıların karakterlerinin yumuşaklığının Hokandlıların yavuz cesaretlerinden ve övgülerinden farkının olmadığını söyleyebiliriz. Ayrıca, Afganlılar ayaklanmalar esnasında Kaşgarlıların onların gözüne Hokandlılardan çok daha sebatlı ve metanetli geldiğini ifade ediyorlar... Hokandlılar Kaşgarlıları ahlaki düşüklükle suçlarlar. Asya’da dinin kurallarının uygulanmasına sıkı ihtimam gösterildiği doğrudur. Hatta sokaklarda dinî kuralların uygulanmasını denetleyen görevliler vardır. Ezandan sonra polis herkesi mescitlere gitmeye zorlar, ahlaki kurallara uyulmasını gözetlerler, sigara içilmesini veya şarap içilmesini yasaklarlar. Kaşgar’da mescide kim isterse gider, polis haşhaş ve şarap içilmesine dikkat etmez, aşırılık olmamasına özen gösterir ve sarhoşları sadece sokaklardan toplar.”³⁷

6. Doğu Türkistanlı Kadınların Sosyal Durumu Hakkında

“Kadının ev ve sosyal hayattaki olumlu durumu Kaşgarlıların ıhlımlığını hepsinden daha iyi ifade eder. Kadınlar Küçük Buhara’da toplumda saygın bir yere sahiptir. Onlardan birçoğu da tarihi üne sahip olmuştur. Yarkend Hakimi Avdey’in hanımı Jeima (Şeyma) 1765 yılında Yarkend’de düzeni sağlamıştır. Kaşgar yöneticisi Yunus-Van’ın hanımı Sekima-han Çinliler tarafından idam edilmiştir. Kadınlar eşlerinin eğlencelerine katılırlar ve toplantılarda onların hazır bulunması lüzumlu görülür. Türkistanlılar arasında çok eşlilik nadirdir. Çünkü kadın istediğinde kocasını bırakabilir. Eğer kadın boşanmak isterse, ev-

Makam folklor müziği, dans ve şiiri de kapsayan dev bir klasik sanattır. On İki Makam’ın her biri üç repertuarı, yani Çonlakman, Destan ve Meşrep’i içerir ve lirikler, meşhur şiirler, türküler veya halk hikâye beyitlerinden oluşur. On İki Makam tarih sürecinde iki sistematik düzenleme geçirdi: Yarkend Hanlığı devrinde Reşit Han (1533-1560)’ın karısı Amanisa yurt içindeki müzisyenleri, şarkıcıları ve şairleri örgütleyerek Ortaçağda halk arasında dolaşan “Makam”ları derletip toplattı. Fakat bu sadece Çonlakman bölümü ile sınırlı kaldı. İkinci düzenleme ise 1879’da Kaşgarlı sanatçı Ali Salim ve Yarkendli Sativadi tarafından yapıldı. Bu iki sanatçı zamanında halk arasında rağbet gören “Destan” ve “Meşrep” olmak üzere iki bölüm hazırladı. Böylece daha geniş kapsamlı ve müzik, şiir ve dansları bir arada toplayan bir eser ortaya çıktı. 1960 yılında ise On İki Makam resmen basılıp yayımlandı. 2002 yılında da On İki Makam’ın sesli ve görüntülü belgelerinin kaydı tamamlandı. Li Sheng, *Sinciang Uygur Tarihi*, Kaynak Yay., İstanbul 2013, s. 187-190.

³⁷ Velihanoğlu, a.g.e., C. III, s. 165-166.

den hiçbir şey alamaz; eğer erkek boşanmak isterse, o zaman kadının iâşesini garanti etmek zorundadır.

Sünni Hanefî itikadındaki Kaşgarlılar'da geçici evlilik uygulamasına müsaade edilmez. Bu pagan devrin adedidir... Geçici nikâh Altı Şehrin yabancılar tarafından ziyaret edilen bölgelerinde hâkimdir. Kuça'dan doğuda ise bu adet yoktur, zira buralara yabancı kervanlar uğramaz. Bu nikâhların şartları biraz karışıktır: Erkekten hanımını giydirmesi ve beslemesi talep edilir. Hotan'da kadın almak için bizim parayla 1 ruble 50 kopyk gümüş harcanması gerekir. Yarkend'de evlenecek koca arayan ve nikâh akdi yapmak isteyen kadınlarla karşılaşmanın mümkün olduğu hususi bir pazar vardır. Aksu ve Turfan'da evlilik (nikâhlanma) daha pahalıya mal olur...³⁸

7. Doğu Türkistan Halkının Zararlı Alışkanlıkları, Kıyafet, Yemek ve Diğer Hususlar Hakkında

“Orta Asyalılar keyif almak için haşhaş, afyon ve köknar kullanırlar. Tutkuya maruz insanlar bu şeylerin kullanılmasıyla çok sayıda yararsız bir grup olan - bengi (alkolden dolayı zayıf akıllı olanlar)’yi oluşturuyorlar.

Sersem edici maddelere olan mahvedici ihtiras fiziki zayıflıkla ve bilhassa akıl hastalığı ile birleşiyor. Düşük tabakaya mensup bengi’ler hayatlarını derişlik yaparak sürdürürler ve sadakalarla geçinirler. Kaşgar'da kayıtlı bengi sayısı oldukça fazladır ve tüm basit halk haşhaş kullanır. Bürokratlar Çinilere özenerek şarap içiyorlar ve Çinli tarzında afyon sigarası kullanıyorlar. Şarap ve boza kullanımı Kaşgar'da idare tarafından kovuşturulmuyor.

Çiniler içki tezgâhları bulundururlar, şehrin dışında da birkaç yerde boza hazırlanması için imalathaneler kurulmuştur. Boza bulunan meyhaneler daima müşterilerle doludur. Kaşgar'da yaşayan yabancılar serbest yerel adetlerden faydalanarak zapt olunmaz bir şekilde sefahate dalıyorlar, çünkü kendi memleketlerinin despotik mutlakîyetinin daimi korkusuna alışık oldukları için şarap ve kadınlar onlara bir başka cazip geliyor.

Kemik oyunu Küçük Buhara'nın bütün toplumsal sınıfları arasında oldukça yaygındır. Kadınlar bile bu sefahate düşkündür. Bengi, tiryakiler ve kumarbazlar - coşkun kumarçılar halkın en azgın ve dik başlı zümresini oluştururlar ve bütün devrimlere aktif bir şekilde katılırlar. Buhara ve Hokand'da kadınlar saf mizaçları bakımından genellikle fark etmezler. Fakat dış şartlardan ve sıkı ve kiskanç muhafaza anlayışından dolayı harem entrikalarıyla sınırlandırılmışlardır. Orada umumhane kadınları yoktur. Neticede cezalandırma korkusu onları ahlaksızlıktan alıkoymaktadır. Buhara'da zinanın karşılığı taşlanarak öldürülmektir. Küçük Buhara'da kadınlar yukarıda ifade ettiğimiz üzere, davranışlarında serbesttirler...

Türkistanlıların en iyi ve hoş özelliklerine sosyalliği eklemek lazım gelir. Sosyeteyi severler genellikle şarap, müzik ve kadınların olduğu akşam eğlenceleri tertip ederler. Genellikle evin hanımı misafirleri ağırlar. Bu akşam eğlencelerine büyük seremoniler ve sonsuz şekilde dolambaçlı sözler kullanılması eşlik eder,

³⁸ Velihanoğlu, a.g.e., C. III, s. 166.

bunlar yabancıları oldukça yorar. Yerliler kendi teşrifat kurallarını çok titiz bir şekilde ve galiba büyük zevkle uygulurlar...

Kaşgar geceleri “meşrep”te her zaman halkoyunları olur ve buna bütün misafirler katılırlar. Yönetici Hakimbek kendi gecelerinde dans yapılmasına da müsaade eder. Küçük Buhara’da - açta denilen profesyonel kadın-dansçılar vardır...

Şimdiye kadar Küçük Buharalıların elbiseleri hakkında bir şey söylemedik. Asilzadeler tamamen Çinlilerin usulünde giyinirler, katırları koşarak Çinlilerin kine benzeyen at arabalarıyla gezerler. İkinci dereceden bürokratlar ve şehir sakinleri Çinlilerin gömleğinin biçimine ve rengine yakın gömlek giyerler. Kadın kıyafeti açık renkli ipek veya pamuk kumaşından yapılan gömlektir, Çin bluzundan, bizim asker ceketi gibi düz ve meyilli yakalı mantodan ibarettir. Tüm bunların ötesinde evden çıktıkları esnada göğüse gelen kısmı altın kurdeleli ipek trençkot ve uzun beyaz eşarp giyerler. Yüzü kapatmak için kullandıkları siyah veya beyaz bez şehir kıyafetinin lüzumlu bir parçasını oluşturmaktadır. Ne var ki, Türkistanlı bayanlar onu şeklen takıyorlar ve yüzleri her zaman açıktır.

Hokandlılar ve Buharalıları eşlerinden örtü takmalarını isterler. Erkekler ve kadınlar yazın karpuz gibi yuvarlak altın işlemeli sırma kumaş veya atlas kumaştan şapka takarlar, kışın ise koyun ve tilki derisinden yapılan şapka kullanırlar. Şekli yazlık şapkalar benzeyen susamuru derisinden yapılmış uzun şapkaları sadece zengin kadınlar takıyorlar. Ayakkabı basit halk arasında kullanılıyor: Rus veya Tatar çizmeleri. Kadınlar kırmızı çuhadan işlemeli çizmeler giyerler. Yazın ise çıplak ayaklarına yine kırmızı çuhadan yapılan başmak denilen pabucu giyerler.

Doğu Türkistan’da mutfak sanatı Çin tesiriyle diğerlerinden fark ediyor. Öğle yemeği sebze çorbası, erişte, etli börek, mantı ve çeşitli marina edilmiş sebzelerden oluşur. Türkistanlılar et ve pilav kullanmazlar. Çin tesiri Doğu Türkistan’da daha çok dış surette gözükse de oldukça etkilidir. Türkistanlılar Çinlilerden bazı sanat ve zanaatları öğrenmişlerdir. Bu anlamda onlardan dillerine birçok kelimeyi almışlardır. Bilhassa mimari, kıyafet ve mücevher alanlarında bazı Çince kelimeler alınmıştır...³⁹

Sonuç

Mançu işgali altındaki Doğu Türkistan’ın 19. yüzyılın ortalarındaki tarihinin aydınlatılması açısından Velihanoğlu oldukça önemli bilgiler vermiştir. Bu sayede, yukarıda verilen tercümelere de anlaşılacağı üzere, Doğu Türkistan’ın nüfus ve etnik yapısının başka kaynaklarda yer almayan bazı detayları ortaya çıkmıştır. Yabancıların yerli kadınlarla evlenmesi Mançu idaresince yasaklanmış olmasına rağmen Velihanoğlu’nun tespitlerinden buna pek riayet edilmediği anlaşılmaktadır. Hatta Müslüman yabancıların Doğu Türkistanlı kadınlarla

³⁹ Velihanoğlu, a.g.e., C. III, s. 167-170. Çinlilere oldukça özenen yönetici sınıf haricinde sıradan Doğu Türkistanlılar üzerine Çin tesirinin oldukça sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Dil alanında Çince’den alınan ve Türkçe sözlerle eklenerek kullanılan kelimelere *şu-yanzi* (şu tip), *aşfuzul/aşbuzul* (yiyen) gibi örnekler verilebilir, bu konuda geniş bilgi için bkz: Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, “A View From The Nineteenth Century: Eastern Turkistanese-Chinese Cultural Relations in Chokan Valikhanov’s Works”, *The Uyghur Community Diaspora, Identity and Geopolitics Politics and History in Central Asia*, Ed. by Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun and Konuralp Ercilasun, New York 2018, p. 20-24.

evlenmelerinden dünyaya gelenlere Çalgurtlar diye ayrı bir adlandırma yapılması ve bunların Doğu Türkistan'ın en hür insanları olarak nitelendirilmesi ilgi çekicidir. Velihanoğlu'nun Doğu Türkistan'daki sosyal sınıflar hakkında yaptığı tasnif ve bununla birlikte vergi mükellefi olarak ağır şartlar altında yaşayan halkın durumu hakkındaki tespitleri Mançu idaresinin toplumsal hayattaki adaletsizliğin temel kaynağı olduğunu ortaya koymuştur. Velihanoğlu'nun ifadelerinden Doğu Türkistan'da ilim ve eğitim faaliyetlerinin Buhara, Hokand vb. hanlıklardan ileride olsa da pek de ümit verici bir durumda olmadığı anlaşılmaktadır. Tüm bunların yanı sıra Doğu Türkistan'ın müziği, mutfağı, ahalinin kıyafeti, kadınların durumu, toplumsal hayatta içki ve kumar yüzünden meydana gelen yozlaşma, Uygurların bazı mizaç özellikleri vb. pek çok hususta aydınlatıcı bilgiler vermesi bakımından Velihanoğlu'nun eserinin önemi artmaktadır. Mançuların Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra idari yapılanmada mevcut yerleşimlerin yakınında yeni istihkâmlar kurarak, eski şehirlerdeki sivil idareyi hakimlere bırakması, ayrıca yerli ahali ile Mançu ve Çinlilerin birbirlerinden ayrı tutulması sosyo-kültürel bakımdan Çin'in Doğu Türkistan'a tesirini sınırlı tutmuştur. Bunun da mimari, kuyumculuk ve tekstil alanlarında Çince'den geçen bazı terimlerden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

- EBERHARD, Wolfram Eberhard: *Çin Tarihi*, 5. bs., TTK Yay., Ankara 1995.
- ERCİLASUN, Konuralp: *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar*, TTK Yay., Ankara 2013.
- HAYİT, Baymirza: *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, 3. bs., TTK Yay., Ankara 2004.
- KOÇ, Dinçer: *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarı)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2015.
- KOÇ, Dinçer: "Çokan Valihanov'un Mançu İşgali Altındaki Altı Uygur Vilayeti'nin İdari Yapısı Üzerine Bazı Müşahedeleri", *Tarih Dergisi*, Sayı: 66, s. 107-128.
- KROPOTKİN, A.N.: *Kaşgariya, İstoriko-Geograficeskiy Oçerk Strani, eya Voennuya Sil, Promışlennost i Torgovlya*, İzdanie İmperatorskago Russkago Geograficeskago Obşçestva, St. Peterburg 1879.
- KURBAN, İktil: *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Yay., Ankara 1995.
- KURMANGALİYEVA ERCİLASUN, Güljanat: "A View From The Nineteenth Century: Eastern Turkistanese-Chinese Cultural Relations in Chokan Valikhanov's Works", *The Uyghur Community Diaspora, Identity and Geopolitics Politics and History in Central Asia*, Ed. by Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun and Konuralp Ercilasun, New York 2018.
- KUTLUKOV, M.: "Vzaimootnoşeniya Tsinskogo Kitaya s Kokandskim Hanstvom", *Kitay i Sosedi v Novoe i Noveyşee Vremya*, İzd. "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1982.
- MANTAYEV, Turatbek: *Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010.
- SHENG, Li: *Sinciang Uygur Tarihi*, Kaynak Yay., İstanbul 2013.
- UYGUR, Feyzullah: *Doğu Türkistan Tarihi (1864-1884)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- UYGUR, Feyzullah: "Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilası", *Tarih Dergisi*, Sayı: 63, 2016/I, İstanbul 2016.
- VALİHANOV, Ç.Ç.: *Soçineniya Çokan Çingizoviça Velihanova*, Zapiski İmperatorskago Russkago Geograficeskago Obşçestva po Otdeleniyu Etnografii, C. XXIX, S. Peterburg 1904.
- VALİHANOV, Ç.Ç.: *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, C. I-V, Glavnaya Redaktsiya Kazhskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1984-1985.